

RAMİLƏ QARAYEVA
ADU
ramile_qarayeva@mail.ru

MÜASİR FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNKARLIĞIN MORFOLOJİ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: inkarlıq kateqoriyası, privativlik, morfoloji ifadə vasitələri, prefikslər, suffikslər, eksplisit inkarlıq.

Key words: negation category, privation, morphological means of negation, prefixes, suffixes, explicit negation.

Ключевые слова: категория отрицания, привативность, средства морфологические отрицание, префиксы, суффиксы, явное отрицание.

İnkarlıq kateqoriyası universal kateqoriya kimi bütün dünya dillərində mövcuddur. Belə ki, inkarlıq problemi Fransa, Azərbaycan, Rusiya və dünyanın bir çox ölkələrində tədqiqat obyektinə olmuşdur. Fransada bu mövzunu tədqiq etmiş aşağıdakı alimlərin əsərlərini göstərmək olar:

Dübua J., Dübua Şarlye F., Vilmet M., Benvenist E., Peytar J., Qrövis M., Martine A., həmçinin Klod Müllerin, Natali Furnyenin və s. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə S.Ə. Abdullayev, A.İ.Aslanov, S.A.Cəfərov, B.R. Məmmədov, rus dilçiliyində isə V.V. Vınogradov, L.M.Minkin, N.Q.Ozerova, O.V.Turunova, V.N. Şumeyko kimi dilçilərin adını çəkmək olar. Deməli, inkarlıq problemi həm də mühüm ümumi dilçilik problemi hesab edilir.

Təsdiq və inkar anlayışları əks qütblər olsa da, həm də bir-biri ilə əlaqədar olan, bir-birini doğuran və biri digərini şərtləndirən anlayışlardır. Dilçilik ədəbiyyatında inkarlığın mahiyyəti barədə bir-birindən fərqlənən müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi dilçilər, o cümlədən E.İ. Şendels inkarlığa belə bir tərif verir “Bir dil kateqoriyası kimi inkarlıq müəyyən dil vasitələrinin köməyi ilə anlayışlar arasında neqativ əlaqələri əks etdirir”(7). Professor S.Ə.Abdullayev isə öz monoqrafiyasında inkarlığa belə bir tərif vermişdir. “Geniş funksional - semantik kateqoriya olan inkarlıq məfhum və fikirləri ifadə edən söz, söz birləşmələri və cümlələrin müəyyən pozitiv əlaqələrə uyğun gəlməməsini ifadə edir”(4).

İnkarlıq semantikasının ifadəsi üçün bütün dil səviyyələrindəki ifadə vasitələri iştirak edir: sintaktik, leksik-sintaktik, leksik-morfoloji, leksik-semantik və s.

Bu məqalədə müasir fransız və azərbaycan dillərində inkarlığın morfoloji ifadə vasitələrindən bəhs edəcəyik. Qarşılaşdırılan hər iki dildə

inkarlıq çox geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur. Qrammatik quruluşları müxtəlif olan fransız və azərbaycan dillərinin hər birində inkarlıq anlayışının ifadəsi üçün kifəyət qədər morfoloji vasitələr vardır ki, onların köməkliliyi ilə də dildə müxtəlif inkarlıq məzmunu yaratmaq olur.

Beləliklə, qeyd etmək istərdik ki, inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində fransız və azərbaycan dillərində prefikslərdən geniş istifadə edilir. Fransız dilində inkar məzmunlu prefikslərin sayı azərbaycan dili ilə müqayisədə daha çoxdur və bu prefikslər söz yaradıcılığında da mühüm rol oynayır. İnkara məzmunlu prefiksləri fransız və azərbaycan dil materialları əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

dé-, dés-, di-, dis prefiksləri. Bu prefikslər inkar fikrin ifadəsi zamanı privativlik (yoxluq) bildirirlər. Privativlik anladan bu prefikslər bütün nitq hissələrini əhatə edir. Məsələn:

Bâtir-tikmək, qurmaq- debâtir-sökmək dağıtmaq;

Obéir-itaət etmək, qulaq asmaq- désobéir tabe olmamaq, qulaq asmamaq;

Agréable- xoşa gələn- désagréable- xoşa gəlməyən;

Ranger- nizamlamaq, səliqəyə salmaq- déranger- səliqəsini pozmaq, narahat etmək;

Convenir- uyğun gəlmək, müvafiq olmaq-disconvenir-uyğun gəlməmək, inkar etmək.

Mais il n'y avait rien de bien *désagréable* pour moi dans cette attente.

(H.Malot. Sans famille, p. 157).

Ils se *désespèrent* (E.Zola. L'argent. p. 367).

in-, im-, ir-, il- prefiksləri. Bu prefikslərlə də ifadə olunan sifətlər keyfiyyət və əlamətin inkarını bildirir. Məsələn: incapable, inactif, inconnu, impossible və s.

Christophe était *incapable* de rien entendre (R.Rolland. Jean-Christophe p.168).

L'empereur lui-même comprend bien que le pouvoir absolu devient *impossible*. (E.Zola. L'argent. p.17) .

Vous etes *irrésistible*, monsieur Duroi. (G. de Maupassant. Bel Ami. p.43).

A- və anti- prefiksləri. Bu prefikslər vasitəsi ilə də əks mənə ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Məsələn: anormal, antifasciste və s.

Quoi ? s'écria ma mère, dis tout de suite que c'est un *anormal* ! (M. Pagnol, Le temps de secrets p. 276.).

Mé-, més- prefiksləri. Bu prefikslər qoşulduğu sözlərdə əks mənalılıq bildirir. Məsələn: mécontente, médire, mésestime.

On n'avait point encore fini. Le vieux Duroy fut *mécontent* (G. De Maupassant. Bel ami, p.152).

Le succès rapide et complet avait effacé la *mésestime* des écrivains sérieux pour les débuts de cette feuille. (G. De Maupassant. Bel ami, p.263).

Mal-, non-, sans-, arrièrè-, quasi- prefiksləri. Bu inkar məzmunlu prefikslər müxtəlif nitq hissələrinin qarşısında işlənir və ifadə etdiyi sözün, əşya və ya əlamətin yoxluğunu bildirir. Məsələn: malentendu, malfaissant, nonchalance, non-sens, sans-abri, quasi-totalité, arrièrè-pensée və s.

Il faut donc que ce *malheureux* soit abandonné (J.Verne. Les enfants du capitaine Grand. p. 1267.).

On lui a mis du sent bon! Moi je l'ai reniflé! Je m'approchai *nonchalamment*, et je dis: C'est la mère d'Isabelle qui m'en a donné, pour m'en passer sur la figure. (M. Pagnol. Le temps de secrets. p.148).

J'étais devenu directeur de troupe, chef de famille, moi, l'enfant *sans famille*, et je sentais ma responsabilité. (H. Malot. Sans famille. p.141).

Fransız dilində eksplisit inkarın əsas ifadə vasitəsi *ne* və *pas* ədatlarıdır. *Ne* ədatı feldən (xəbərdən) əvvəl, *pas* ədatı isə feldən sonra işlədilir. Xəbəri inkar edən bu ədatlar bütün cümləyə inkar məzmunu verir. Məsələn:

Non, mon enfant, tu n'iras *pas* (H. Malot. Sans famille. p. 30).

La femme *ne* voulait *pas* lui donner la petite (G. De Maupassant. Bel ami. p.344).

Göstərilən *ne* və *pas* inkar vasitələri azərbaycan dilində felə artırılan *ma-mə* inkar şəkilçiləri ilə müqayisə edilə bilər. Azərbaycan dilində inkarlığın əsas morfoloji yolla ifadə vasitəsi *-ma-mə* şəkilçisi və onun allomorflarıdır. Bu şəkilçilər fellərə qoşulmaqla iş, hal və hərəkətin icra olunmadığını bildirir. Bu şəkilçi bütün fellərə qoşula bilər və iş və hərəkətin bütün zamanlarda icra olunmamasını bildirir.

Sənin bişirdiyin dadlı xörəyi mən tapa bilmədim o süfrələrdən (Nəriman Həsənzadə, Qayıt)

Lakin on səkkiz yaşım olmasına baxmayaraq, mən atam, yaxud əmim kimi tam alicənablıqla yemək yeyə bilmərəm (Q.Səid. Əli və Nino. Səh.14.)

-Ma - mə inkar şəkilçisi felin quruluşundan asılı olaraq, ya fel kökünə, ya da bütün sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra əlavə olunur. Bu şəkilçi kökə əlavə olunduqda felin kökündəki məzmunu dəyişdirmir, yəni oxu felin əmr, oxuyursan felin xəbər şəkli hesab edildiyi kimi, oxuma feli da əmr, oxumursan feli isə xəbər şəkli hesab edilir. Bunların arasındakı fərq yalnız işin icra olunub-olunmamasından ibarətdir. Göründüyü kimi, *-ma-mə* inkar şəkilçisi fel kökünə qoşulmaqla onun mənasında inkarlıqdan başqa heç bir dəyişiklik əmələ gətirmir (3.).

Aldanma insanın gözəlliyinə, gözəllik insanın daxilindədir (N.Gəncəvi).

Sən nəhaq fikirləşirsən ki, güya mən sənin kim olduğunu, nə eləmək istədiyini bilmirəm. (Huqo, Səfillər. B.Musayev tərcümə səh.141).

İnkarnın morfoloji ifadə vasitələrindən biri də -sız (-suz, -süz, -siz) şəkilçisidir. Bu şəkilçi əsasən adlara və zərflərə qoşulur və qoşulduğu sözün ifadə etdiyi əşya və əlamətin, müəyyən bir şəxsin və s. yoxluğunu bildirir. Mənfilik, əkslik, inkar mənası verir. Əsasən sifət düzəldən -lı (-li, -lu, -lü) şəkilçili sözlərin mənasına əks, zidd məna ifadə edir. Məsələn: dadsız (meyvə), duzsuz (yemək), bacarıqsız (adam).

-Ma-mə şəkilçisindən fərqli olaraq -sız⁴ şəkilçisi ümumi cümləni inkara çevirmir, o yalnız qoşulduğu sözü inkara çevirir. Məsələn:

Anam 25 il bundan əvvəl *çadrasız* gəzmiş və qadınlar arasında maarif yaymışdır. (C.Cabbarlı əsərləri, Papaq. səh. 298).

Dünyamızda nə *qansız*, nə nadan şöhrət tapar,

Nə tüfeyli, nə yaltaq, nə filan şöhrət tapar.

Nə dükanda satılır şöhrət, nə də bazarda,

Millətinin qəlbinə yol tapan şöhrət tapar. (S.Rüstəm. Şöhrət).

Dilimizdə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsi üçün inkarlıq məzmunu bildirən bi-, na-, a-, anti-, qeyri- və s. prefiksləri qeyd etmək olar.

Ön şəkilçilər-prefikslər demək olar ki, azərbaycan dili üçün xarakterik deyildir. Lüğət tərkibimizdə olan ön şəkilçilərin əksəriyyəti alınma şəkilçilərdir. Azərbaycan dilində olan ön şəkilçilər ərəb-fars və avropa mənşəlidir, lakin bu şəkilçilərdən çoxu geniş xalq kütləsi tərəfindən işləndiyi üçün dilimizdə möhkəmlənib qalmışdır.

bi- şəkilçisi. Ərəb, fars mənşəli şəkilçidir. Bu şəkilçi vasitəsilə Azərbaycan dilindəki sız⁴ şəkilçiləri ilə düzəlmiş sifətlərin mənasını verən sifətlər düzəlir. Məsələn: bivəfa, biədəb, bisavad, bihal və s.

Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin,

Doğru sözün, düz ilqarın görmədim

Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,

Namusun, qeyrətin, arın görmədim. (Aşıq Ələsgər, Görmədim).

na- şəkilçisi. Bu ön şəkilçisi vasitəsilə də mənfi məna bildirən sifətlər düzəlir. Məsələn: naxoş, naümid, narahat, nanəcib və s.

Eh, *namərd* dünya... gör-götür dünyasısan... (Ə.Cəfərzadə, Aləmdə səsim var mənim. Səh. 321)

qeyri- şəkilçisi. Bu şəkilçi inkar məzmunu yaratmaq üçün müəyyən sözlərin önünə əlavə edilir. Məsələn: qeyri-adi, qeyri-müəyyən, qeyri-rəsmi və s.

Eşqi yıxmaq ki, *qeyri-mümkündür*,

O ki, hər hökmdarə üstündür. (Cəfər Cabbarlı, Qız qalası)

a- və anti- şəkilçiləri. Bu şəkilçilər vasitəsi ilə mənfi semantikalı sifətlər əmələ gəlir. a- və anti- ön şəkilçiləri dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir. Məsələn: anormal (hərəkət), antifaşist (təşkilat), antibiotik (dərman), antivirus (proqram) və s.

Beləliklə, hər iki dilin tədqiq etdiyimiz materialları göstərir ki, inkarlığın morfoloji yolla ifadə formasının müasir fransız və azərbaycan dillərində özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Ədəbiyyat

1. Aslan Aslanov. Müasir azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları, Bakı, 1963.
2. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2000, səh. 280.
3. Muxtar Hüseynzadə. Müasir azərbaycan dili, Bakı. 2007. səh. 207
4. Sərxan Abdullayev. Müasir alman və azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998, 280 səh.
5. Виноградов В.В. Русский язык. М., Наука, 1972.
6. Минкин Л.М. Система средств отрицания в современном французском языке и категория модальности. В кн.: Труды Узбекского гос. ун-та им. Навои. - Самарканд, 1959.
7. Шендельс Е.И. Отрицание как лингвистическое понятие. В кн.: Ученые записки 1 МГПИИЯ им. М.Тореза. - М., 1959.
8. Tesnière L. *Éléments de syntaxe structurale*. 2ème édition. Paris, Klincksieck, 1969.

R.K.Qaraeva

The morphological means of expression of negation in French and Azerbaijani languages

Summary

The article is devoted refers to the category of negation and its means of expression in the French and Azerbaijani languages. There are various means of expression in the language for the expression of negation. Syntactic, lexical-syntactic, lexical-morphological, lexical-semantic. The morphological means of denial are comparable in modern French and Azerbaijani languages with different grammatical forms. Both languages use negation content prefixes for the morphological expression of negation.

At the same time, in the morphological expression of negation, in French, the suffix "ne", "pas" is and in the Azerbaijani language the suffix "-ma-mə" is widely used.

The extensive analysis of both language material shows that, along with similarities in the morphological expression of negation, each language has its own specifications.

In the French language, there is an analytical method of negation, negation of the particle "ne" before verbs and negation of the particle "pas"

is used after verbs. In the Azerbaijani language the content negation “ma-mə” used to create negation are written together with the verb.

Р. К. Караева

Способы выражения категории отрицания в современном французском и азербайджанском языках

Резюме

В статье рассказывается средства выражения отрицание в современном французском и азербайджанском языках. Сравнивается средства отрицания и их характерные особенности и различия вы обоих языках.

Для, обозначения отрицания используется различные средства выражения: синтаксическая, лексическая, лексическая – синтаксическая, лексическая – морфологическая, лексическая – семантическая. Значительный анализ обоих языковых материалов показывает, что наряду с сходствами в морфологическом выражении отрицания есть определённые особенности, которые являются предназначенные для каждого языка. Морфологические средства выражения отрицания и на французском и на Азербайджанском языках выражаются префиксами. Кроме этого на французском языке особенно употребляется частица “ne”, ”pas” а на азербайджанском “-ma- mə”, - “siz⁴” и другие. На французском языке отрицание “ne” используется перед глаголом, а частица отрицания “pas” используется после глагола. На азербайджанском языке для выражения отрицания окончания “-ma-mə” пишутся слитно с глаголом. В заключении представлены сходства и различия мофологические вражения отрицания в языках.

Rəyçi: Teybə Cəlilova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent